

Kitap jiltleme

Category: Kitapcy, Şekillendirish we heýkeltaraşlyk sungaty
написано kitapcy | 23 января, 2025

Kitap jiltleme KITAP JILTEME

Kitap jiltleme ýa-da gapaklama türkmen sungatynyň örän ırki döwürlerden gözbaş alyp gaýdýan özboluşly nepis bir şahasydyr we ol amaly-haşam sungatynyň özboluşly pudagydyr. Ony türkmenistanly we daşary ýurtly ildeşlerimiz bütin gündogarda bolşy ýaly, «jiltleme sungaty» görnüşinde hem atlandyrýarlar. Aslynda, kitap daşlyklarynyň ýa-da kitap gapaklarynyň ady bolan «jild» deri ýa-da gap manysyny berýän arapça bir söz bolup, ýazylan bir eseriň ýa-da bir kitabyň sahypa ýapraklarynyň dagap, pytrap gitmeginden gorap saklamak hem-de kitabyň şol sahypalaryny toplanan şeklärde jemläp saklamak üçin, ince tagtadan, gönden ýa-da ýüzüne deri, kagyz, biz mata ýaly enjamlar tutulyp gaplanan beýleki zatlardan edilen gapaklara berilen atdyr. Gönden edilen kitap daşlyklary geometrik we ösümlik görnüşli oýma nagışlardan başga-da miniatýuralar, kinniwanja suratlar bilen bezelipdir. Bu suratlar kitabyň çepeper bezeginiň aýrylmaz bölegi bolup duranam bolsa, olar özbaşyna bir sungat eseri hökmünde kabul edilipdir. Türkmenleriň derini işläp bejerijilik senediniň we ony ulanmagynyň taryhy has gadymy döwürlere uzalyp gidýär. Musulmançylykdan öñki döwürlerde göçüp-gonup ýaşap, çarwaçylyk işlerini alyp baran ildeşlerimiz torba, tulum, meşik, atdyr beýleki ulaglaryň esbaplaryny, ok-peýkam gaplary bolan kişilerdir tirkeşleri, ýaý gaplary bolan sadaklary, gylyçdyr beýleki ýaraglaryň gynlaryny, käsedir pyýala gaplaryny, çadyry, perdeleri, supra asty düşekleri, ädigidir aýakgaplary we beýlekiler ýaly gündelik ulanýan zatlaryny, enjamlaryny uzak zaman ulanmaklyga amatly berk mal derilerinden, gönden edipdirler. Deriden edilen zatlaryň ýyrtylmazak berk bolmagynyň netijesinde sungat özboluşlugyny özünde götermegi, deriniň gowy taýýarlanmagyndan we oňat işlenen bolmagyndan gözbaş alypdyr. Munuň netijesinde-de, dericilik, gönüçlik ýa-

da debbaglyk türkmenleriň ýasaýan ýerlerinde has giňişleýin ýaýran kär bolupdyrlar. Deriden jilt ýasamaklyk hem bu meslegiň şahalaryndan biri bolupdyr. Ilkinji döwür jiltleri. Ilkinji döwür jiltleriniň gapaklary agaçdandyr gönden edilipdir. Aurel Stein we Paul Pelliot ýaly alymlaryň Bin Buda gowagyndan tapan jilt bölekleri ildeşlerimiziň ir döwürlerde kitap gapaklaryny ýasanlarynda deri ulanandyklaryny, metal galyplar bilen basmak usulynda bezeg işlerini edendiklerini görkezýär. Has soňraky döwürlerde beýleki maddalardyr kagyzdan edilen oňaýly jiltler edilip başlanypdyr. Kagyz ýasamaklygyň ilkinji gezek häzirki Çyn (Hytaý) ülkesiniň çäklerinde (demirgazygynda) oýlanyp tapylandygyny edebiýatlarda ýazylýar. Elbetde bu hadysanyň bolup geçmeginde cynlylar bilen bir hatarda, şol ýerlerde asyrlar boýy ýaşap gelýän uýgurlaryň, salyrlaryň we beýleki türkileriň möhüm orny bardyr. Beýleki ülkelerdäki türkmenler şol ýerlerde ýasaýan ildeşlerinden kagyz ýasamagyň syryny öwrenip, özlerinde 400 sene gowrak pynhanlykda saklapdyrlar,

haryt şekilinde öndüripdirler, olaryň söwdasyny alyp barypdyrlar. Süri-süri mallary bolup, olaryň hamyndan alınan derini işläp bejermeklige ussat bolan ildeşlerimiz kagylaryň daşyny gapaklap, kitap edilende ulanylan jilt gapaklaryny ýasamaklygy oýlap tapypdyrlar. Şeýlelikde, türkmenler jilt ýasamaklygy cynlylardan öň başarypdyrlar. Çyn (Hytaý) ülkesiniň jiltçiliginiň kämilleşmegi-de oguzlardyr uýgurlardan bolan senetkärleriň bu ülkä göçüp baryp ýerleşmeklerinden soňra başlanypdyr.

Şu gunki tanaýan şekilimizdäki deri bilen gaplanan bir kitap jildini ilkinji gezek uýgurlaryň ýasandygy edebiýatlarda ýazylýar. «Oguznamalarda» nygtalyşyna görä, uýgurlaryň hem Oguz hanyň il-ulusyndandygyny, ýagny oguzlardandygyny göz öňünde tutmak bilen oguz türkmenleriniň jiltçilik sungatynyň başyny başlandyklaryny nygtap bileris. Daşary ýurtlarda neşir edilen köpsanly edebiýatlaryň ählisinde diýen ýaly, deriden edilen ilkinji jiltleriň Müsürde ýaşan kiptileriň VIII-IX asyrlarda ýasandygy ýazylýanda bolsa, ildeşlerimiziň köne şäherleriniň biri bolan uýgurlaryň ýaşan Karahoço şäherinden

iki sany golýazmanyň tapylmagy kiptiler barada aýdylýanlaryň näogrudygyny görkezýär. Gazyp agtaryşlaryň netijesinde A. Von le Coq tarapyndan orta çykarylan we VII-VIII hem-de IX asyrlarda ýasalandygy subut edilen bu iki kitap jiltlenip, ýazgylaryň arasy «minýatür» suratlary hem-de tezhipler bilen bezelipdir. Ildeşlerimiziň bu gadymy kitaplarynyň bezeg-haşamlary geometrik şekildedir. Jiltler gönden edilip galyp usulynda taýýarlanypdyr. Käbir ýeri pyçak bilen oýulypdyr we aşagyna sudurlanan deri ýelmenipdir. Ildeşlerimiziň ýasan jildiniň ýene-de bir köne nusgasy hem Karahoçoda P.K.Kozlow tarapyndan tapylypdyr. Alym S.F.Oldenburg bu kitap gapagynyň XIII asyra degişlidigini çaklapdyr.⁶¹ Bu nusga Seljuk türkmenleriniň döwründe ýasalan jiltlere örän meňzemededir we XIII asyrdan biraz irräkki döwürlerde ýasalan bolmagy-da mümkün.

Yslam dininiň Gündogar ülkelerine ýaýylmagynyň hem-de keramatly Gurhan kitabynyň nusgalarynyň gereklenip köpeldilmeginiň jiltçiliğiň ösüp kämilleşmeginde uly paýy bar. Ähli mömünmusulmanlara halypalyk eden Yslam halypalyk döwletlerinde (Emewilerde-de, Apbasylarda-da, Fatymylarda-da) hem-de beýleki dürli musulman ülkelerinde kitap jilterini ýasamaklyk ýaýbaňlanypdyr.

Bu agzalan halypalyklaryň, esasan hem, IX asyrdı Apbasy halypasy Mugtasim Billanyň (halypalygy 833-842 ýý.) harby güýçlerinde gulluk eden we bu halypanyň hemaýasynda bolup, Samarra şäherinde ýerleşen türkmenler bu ýerde hem özleriniň ökdelikde ýasan jiltlerini döretmek bilen jilt ýasama sungatyny has kämilleşdiripdirler. Bu Köneürgenç (Horezm), Horasan we Yrak sebitleri bu sungatyň ilkinji ösusň merkezleri bolupdyrlar. Yslamy döwrüň jiltleriniň bilinýän ilkinji nusgalary hem oguz türkmenlerinden bolan Tolunogullarynyň Müsürde guran döwletiniň (868-905 ýý.) zamanyna degişlidir. Musulmançylyk döwrüniň kitaplaryndaky bu ösusň, XII asyra çenli halypalyk döwletler, Gaznaly türkmenleri, Garahany türkmenleri, Beýik Seljuk türkmenleri, Köneürgenç türkmenleri dowam etdiripdirler. Seljuk türkmenleridir beýleki ildeşlerimiz binagärçilikde, heýkeltaraşlykda,

gabartmaçylykda, amaly-haşam sungatynyň görnüşlerinde we beýleki sungat şahalarynda dünýäniň medeniýet hazynasyna hiç gaýtalanmajak goşandy goşup gidipdirler. Olar dünýäniň dürli ýerlerinde häkimlik etmek bilen, bu ugurlarda örän ajaýyp eserleri döredip, bize şol ýerlerde gymmatly miraslary galdyryp gidipdirler. Bu aýdylanlar jiltçilik sungatyna-da degişlidir. Derini eýläp, ýokary derejede işlenmegini başaran Seljuk türkmenleriniň döwründe bu senet ösen sungat şahasyna öwrülipdir. Merw, Saragt, Köneürgenç, Hyrat, Reý, Nyşapur we beýleki merkezlerde edilen deriçilik önumleriniň işlenisi-de, bezelişi-de örän ýokary hilli bolupdyr.

Bu döwülerde ýasalyp azda-kände biziň döwrümize gelip ýeten bezegli jilt nusgalaryndan hem munuň şeýledigini görmek mümkün.

Dünýäniň dürli ýurtlarynda neşir edilen edebiýatlarda «seljuk jiltleri» diýlen adalga agzalman ýa-da şol döwürde döredilen kitaplar hakynda söz açylanda bu kitaplary bu hanedan nesline degişli edilmek meselesi goýulman, olara Eýran, Müsür, Yrak ýa-da arap jiltleri diýlip belli bir geografik ýerlere ýa-da millettelere degişli edilip gelindi. Hormatly Prezidentimiziň çykyşlarynda adalatly nygtaýsy ýaly, Türkmenistan beýik medeniýetleriň, ajaýyp sungat eserleriniň döredilen ýeridir, biziň milletimiz ony döredijidir. Seljuk türkmenleriniň döwri babatda hem bu şeýledir.

K.BAÝRAMOW,

A.ALMÄMMEDOW. Şekillendirish we heýkeltaraşlyk sungaty